

Dieren kijken ons aan⁸

Volgens K.J. Popma, een origineel en eigenzinnig denker uit de beginjaren van de vrijmaking, is het onderwijs over de dieren 'het allerge wichtigste element uit het boek Job' en ligt 'de sleutel tot het verstaan van het boek Job in de hoofdstukken over de dieren.'⁹ Dit terwijl Job 38:39-Job 41 volgens mij niet tot de meest populaire bijbelgedeelten behoren, zowel op zondag in de kerk als thuis 'aan tafel'.

J. Roosenbrand ■

Wilde dieren

In Job 38:39 tot 39:30 en 40 en 41 komen verschillende dieren voor. Het betreft bijna uitsluitend wilde dieren. Dieren dus, die wonen op voor mensen onbereikbare plaatsen. Voor de meeste dieren is typerend dat zij zich door mensen niet laten gezeggen (bijvoorbeeld de wilde stier in 39:9-12). Sommige dieren zijn voor Israëlieten onrein (raaf, struisvogel, valk). Leeuw, paard, struisvogel en wilde stier zijn bovendien uitgesproken sterk en onstuimig. Opvallend is dat de opsomming begint en wordt afgesloten met een roofdier (leeuw, gier). In de bijbelboeken Ezechiël en Daniël komen indrukwekkende wezens voor die kenmerken van zowel leeuw als gier vertonen (Ez. 1:10; 10:14; Dan. 7:4). Van roofdieren gaat dreiging uit en zij wonen op plaatsen die voor mensen onbereikbaar zijn. Ze zijn uitgesproken bloed-dorstig, een eigenschap die volgens Job 39 vooral typerend is voor het (oorlogs)paard en voor de gier.

Contrastbeeld

Deze, deels onreine, dieren staan symbool voor de woestijnen waarin het land verandert wanneer mensen het niet langer bevolken.¹⁰ Zowel elders in het Oude Testament als in andere literatuur uit het oude Nabije Oosten komen deze dieren voor als contrastbeeld van een door mensen gedomineerde samenleving. Voor het paard geldt bovendien, dat het verbonden is met voor Israël negatieve ervaringen met de Farao (Exodus 14-15), Kanaänitische bevolkingsgroepen (Joz. 11:6,9; Rechters 1:19; 5:22), Assyriërs en Babyloniërs. Een eventuele koning van Israël mocht niet te veel paarden houden. Deuteronomium 17:16: 'Hij mag geen paarden gaan houden, want hij zou zijn volksgenoten naar Egypte kunnen terugsturen om voor uitbreiding van zijn stallen te zorgen, in strijd met de waarschuwing van de HEER dat we nooit meer die weg terug mogen gaan.' Dat dit toch

wel gebeurde onder Salomo, blijkt uit 1 Konin-gen 10.

Dierenlijsten

Sommige, vooral oudere exegeten, benadrukken het natuurlijke, zoölogische aspect in de dierbeschrijvingen. Fohrer bijvoorbeeld, claimt dat de Jobdichter gebruik gemaakt heeft van lijsten met (o.a.) diernamen die circuleerden in de wijsheidskringen van Israël en daarbuiten.¹¹ Volgens hem begon hiermee het wetenschappelijke onderzoek naar de natuur, in het bijzonder naar de systematische ordening van haar verschijningen (Fohrer, 128). Maar deze verklaring is problematisch. Er is onduidelijkheid rond de context waarin dergelijke lijsten hebben gefunctioneerd. Volgens sommigen werden deze lijsten opgesteld in een poging om orde te beschrijven, weer anderen menen dat de lijsten in gebruik waren als tekstboek om mensen te leren schrijven. Ook is - gesteld dat de schrijver van het bijbelboek *Job* gebruik heeft gemaakt van dergelijke lijsten - daarmee nog geen verklaring gegeven van de betekenis van Job 38:39 tot 39:30. God brengt Job onder de indruk van zijn scheppingswerk. Maar de beschrijving van de dieren heeft ook een verwijzende betekenis. Het betreft namelijk een beschrijving van *wilde* dieren. Deze dieren vormen een contrastbeeld van de wereld waarin mensen wonen.

Controle

God maakt Job duidelijk dat ook deze (wilde) dieren onder zijn controle vallen. Zijn macht strekt zich uit tot in de grensgebieden van zijn schepping, waar wilde dieren leven onder mensonvriendelijke omstandigheden. Ook wilde dieren zijn van God afhankelijk. De dierenlijsten functioneren dus als een verdere uitwerking van Gods scheppende optreden. Enerzijds benadrukt de beschrijving van Job 38-39 de wildheid en vreemdheid van de schepping.

Overzicht van dieren in Job 38:39 tot 39:30

Dier	Gods activiteit	opmerkingen
leeuwin	jagen op prooi	roofdier
welpen	voeden	
raaf	van buit voorzien	onrein
berggeit en hert	weten / zien wanneer en hoe ze werpen	haar jongen zijn wild en sterk
wilde ezel	vrijheid geven	bewoner van steppe en zoutvlakte. Tegenbeeld van menselijke samenleving. Vgl. ook 6:5; 11:12; 24:5
wilde os		dient de mens niet, kan niet worden ingespannen, niet te temmen, niet te vertrouwen, (te) sterk
struisvogel	'God heeft haar de wijsheid doen vergeten en heeft haar niet bedeed met verstand'	ze is hard voor haar jongen, onverschillig onrein
paard	kracht geven	wild en onstuimig
valk	vliegt door Gods inzicht	onrein
Gier ¹³	maakt op Gods bevel hoogte onrein roofdier	woont op onbereikbare plaatsen,

Anderzijds wordt duidelijk dat niets zich afspeelt buiten de controle van Jahwe.

Behemoth en Leviathan

In Job 40-41 voert God twee machtige schepsels ten tonele. Over de interpretatie van Behemoth en Leviathan bestaat veel discussie. Sommige auteurs zijn van mening dat deze machtige wezens, die alleen God onder controle kan houden, zinspelingen zijn op mythologische wezens uit de Israël omringende culturen, waar zij zogenaamde chaosmachten representeren. Volgens Keel staat de strijd van de Egyptische God Horus tegen nijlpaard en krokodil model voor Jahwe als strijder tegen het kwaad. Het behoorde volgens Keel tot de taak van Horus om zowel Nijlpaard als krokodil - symbolen van het kwaad - te bestrijden.¹³ Anderen zijn van mening dat het gaat om één wezen, waarvan Leviathan eigennaam en Behemoth soortnaam is.¹⁴

Behemoth

Zowel Behemoth als Leviathan wordt getypeerd als schepsel, net als Job. Behemoth is vol van kracht en macht, zoals blijkt uit 40:16. Vers 19 is een lastig te vertalen tekst. De NBV vertaalt: 'Hij is een van Gods eerste meesterwerken, tegen hem trekt alleen zijn maker het zwaard.' Het kan ook betekenen: '[...], hij is gemaakt om zijn zwaard te brengen. In beide gevallen bevestigt God dat Hij Behemoth - zijn schepsel - controleert. Hiertoe is niet Job, maar Jahwe alleen in staat. Zowel de beschrijving van de natuurlijke leefomgeving van Behemoth als de vermelding van de 'wilde beesten' (40:20) vormt een link naar de dieren uit Job 38-39. Behemoths 'verscholen zijn' en het gebruik van het woord 'schaduw' vormt een hint die doet denken aan de grensgebieden van de

schepping: 'het verborgene' of 'de dood' (een motief dat op verschillende plaatsen voorkomt in het boek *Job*, 7:2; 8:9; 14:2; 14:13; 17:16; 28:21; 34:22; 38:17). Het woord Behemoth komt, net als in *Job* 12:7, in andere teksten in het Oude Testament voor in de betekenis van 'wilde dieren'. Zijn leefomgeving in zowel bergen (40:20) als in het water (vs. 21-23) geeft te denken. Het is daarom ook goed mogelijk dat Behemoth in *Job* 40 moet worden gezien als de belichaming van 'wilde dieren' in het algemeen. Een alternatieve vertaling zou dan ook 'monster' kunnen zijn. Behemoth - het wilde dier - figureert dan als personificatie van wat leeft in het grensgebied van Gods schepping.

Leviathan

Er bestaat discussie over de vraag of Behemoth en Leviathan moeten worden geïnterpreteerd als verwijzing naar mythische machten, ook bekend van verhalen uit de Israël omringende culturen. Toch hoeven we m.i. niet te kiezen tussen een mythologische of een zoölogische interpretatie. Deze tegenstelling gaat grotendeels terug op een moderne voorstelling, dat de werkelijkheid bestaat uit twee, relatief los van elkaar functionerende dimensies: natuur en bovennatuur. Verschijningen in het domein van de natuur staan dan niet in verbinding met de 'bovennatuur'. Van een verwijzende betekenis kan dan in principe geen sprake zijn. Maar in de Bijbel wordt een dergelijk onderscheid niet gemaakt. God beschrijft dieren van vlees en bloed. Toch heeft deze dierbeschrijving soms bijna 'bovennatuurlijke trekken' (bijv. *Job* 41:10-13). Leviathan is een indrukwekkend beest. Net als Behemoth is ook Leviathan een schepsel, hoewel zonder vrees (41:25; vgl. ook Ps. 104:26). God maakt *Job* duidelijk dat Hij alleen Leviathan bestrijdt. Ook in *Psalm* 74:14 en in *Jesaja* 27:1 wordt Leviathan vernietigd,

zowel in het verleden (Ps. 74) als op de dag van het oordeel (Jesaja 27). De strijd van Jahwe tegen zijn vijand(en) speelde zich volgens de Bijbel dus niet alleen af aan het begin van de geschiedenis. Steeds weer bewijst God, door de overwinning op vijandige machten, dat Hij God is.

Misschien kunnen we in Leviathan een verwijzing zien naar satan uit hoofdstuk 1-2. De vermelding van Leviathan in zowel Job 3 als in Job 42 vormt dan de omraming van de dialogen in het boek *Job* en is mogelijk een aanwijzing die doet denken aan satan uit Job 1 en 2. Op een verbinding tussen satan en Leviathan wijst mogelijk ook 41:2, een verwijzing naar satan die zich in de proloog opstelt tegenover God. De figuur van Leviathan vormt - voorafgegaan door andere invloeden uit Job 38:4 - 39:30 en in het verlengde daarvan Behemoth - het hoogtepunt van de verwijzing naar invloeden die Gods scheppingsorde bedreigen. De beschrijving in Job 41:11-13 en 17 wijst op een dimensie die niet beperkt is tot het domein van de natuurlijke verschijningen. Hierop wijzen, ten slotte, ook de verzen 16-23. Tot Leviathans domein behoren de diepte en de zee. In mijn vorige artikel heb ik de zee in verband gebracht met machten die Gods scheppingsorde bedreigen.

Ontwikkeling

In de hoofdstukken 38-41 zit zowel continuïteit als ontwikkeling. Continuïteit zit onder andere in het gegeven dat beide antwoorden uitlopen in de beschrijving van dieren. Maar er is ook ontwikkeling. Gods antwoord aan Job begint met een beschrijving van zijn scheppende en, daarmee verbonden, zijn begrenzende werk. Dan volgt een beschrijving van dieren. De dieren in Job 40-41 zijn groter, indrukwekkender, sterker. De Nieuwe Bijbelvertaling vertaalt Behemoth en Leviathan resp. met 'nijlpaard' en 'krokodil'. Deze vertaling is volgens mij, op grond van bovenstaande gegevens niet gelukkig.¹⁵ Op de ongetemdheid van Behemoth en Leviathan anticipeert de beschrijving van de dieren in Job 38-39. Het zijn manifestaties van wilde, onstuimige en bloeddorstige invloeden in Gods schepping, die God niettemin controleert.

Conclusie

Ik opende dit artikel met de opmerking van Popma dat volgens hem de sleutel tot het verstaan van het boek *Job* ligt in de hoofdstukken over de dieren. Uiteraard zijn ook andere delen uit het bijbelboek *Job* van belang voor de uitleg van het bijbelboek als geheel. Te denken is bijvoorbeeld aan Job 1,2 en 42 (proloog en epi-loog), Job 9, Job 28 (over de wijsheid) en Job 32-37 (de toespraken van Elihu). In mijn vorige artikel heb ik betoogd dat Gods antwoorden aan Job (38-41) het hoogtepunt vormen van het bijbelboek *Job*. En dan is het inderdaad opval-

lend dat daarin dieren zo'n prominente plaats innemen. De dierenlijst van Job 38:39 tot 39:30 functioneert als een verdere uitwerking van Gods scheppende optreden (Job 38). Voor deze dierbeschrijvingen geldt dat deze functioneren als contrastbeeld van een door mensen gedomineerde samenleving.

Behemoth en Leviathan voeren deze verwijzing naar een hoger plan. Behemoth vertegenwoordigt 'het wilde dier', dat mensen bedreigt en leeft op voor mensen onbereikbare plaatsen. Leviathan verwijst bovendien mogelijk naar de invloed van satan in Job 1 en 2. De dieren zijn, net als Job, schepsels van vlees en bloed. Dat blijkt wel uit de beschrijving in Job 40 en 41. Toch bezitten laatstgenoemde dieren (vooral Leviathan) ook haast 'bovennatuurlijke trekken'. Tegenover Jobs indruk dat God willekeurig handelt en het recht buigt, schetst God hoe hij almachtig is en - steeds weer - scheppend en begrenzend optreedt. De dierbeschrijvingen in Job 38-41 zijn hiervan een verdere uitwerking.

Hans Jan Roosenbrand is afgestudeerd aan de Theologische Universiteit te Kampen. Hij woont te Zwolle.

Noten:

8. Prof. H.M. Ohmann schreef ook eens over dieren in het Oude Testament onder de titel 'Dieren kijken ons aan'. In eerste instantie was dit de titel van de toespraak gehouden bij de afsluiting van het cursusjaar 1983/84 van de Theologische Universiteit (Broederweg). Later gepubliceerd in *De Reformatie*, 59 (1983-1984), 681-685; 697-701. Ook gepubliceerd in H.M. Ohmann, *Een levendige voorstelling. Verzamelde opstellen*, Kampen: Van den Berg, 1993, 74-85.
9. K.J. Popma, *De boodschap van het boek Job*, Goes: Oosterbaan & Le Cointre, 1957, 227 en 228.
10. O.a. volgens Othmar Keel, *Jahwes Entgegnung an Ijob. Eine Deutung von Ijob 38-41 vor dem Hintergrund der Zeitgenössischen Bildkunst*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978, pag. 70.
11. G. Fohrer, *Studien zum Buche Hiob* (1956-1979), Berlin: Walter de Gruyter, 1983, 127.
12. (nesjer) *eagle and vulture*, HALOT, 731. Tegenwoordig wordt meer algemeen aangenomen dat *nesjer* 'gier' (meer specifiek: *Gyps fulvus*) betekent. Zie A. Shulow, *Names of Birds in the Bible*, in: P. Arnold, *Birds of Israël*, Haifa: Shalit, 1962, 105-108, 106-7; J. Feliks, *Eagle*, in: *Encyclopaedia Judaica*, Volume 6, Dr-Feu, Jeruzalem: Keter, 2007, 81; J. Feliks, *Vultures*, in: *Encyclopaedia Judaica*, Volume 20, To-Wei, Jeruzalem: Keter, 2007, 588-589.
13. Keel, 151.
14. Bijvoorbeeld Gisela Fuchs, *Mythos und Hiobdichtung. Aufnahme und Umdeutung altorientalischer Vorstellungen*, Stuttgart; Berlin, Keulen: Verlag W. Kohlhammer, pag. 247-248.
15. Popma spreekt van inmiddels uitgestorven of 'voorwereldlijke' dieren, waarvan de herinnering nog voortleeft, en noemt het 'een beetje dwaas' daarvan 'het nijlpaard en de krokodil' te maken. Volgens hem verdwijnt dan juist het mythische accent dat deze dieren zo fantastisch en wonderlijk maakt (Popma, 234).